

Tautosakos darbai 67, 2024, p. 11–32
 ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
 DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.24.67.01>

„Užkalbėjimas“, „žadėjimas“ ir „vardijimas“: eminės terminologijos metmenys

DAIVA VAITKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

daiva.vaitkeviciene@liti.lt

<https://orcid.org/0000-0003-1348-0165>

SANTRAUKA. Šiandien visuotinai vartojamas folkloristikos terminas *užkalbėjimas* įsitvirtino tik XX a. 7-ajame dešimtmetyje, nustelbęs eminius terminus *žadėjimas* ir *vardijimas* bei aibę priešdėlinių žodžio *kalbėjimas* formų. Visi šie terminai turi panašią semantinę motyvaciją: jie pabrėžia žodžių ar teksto sakymą. Tarp jų išsiskiria žodis *žadėjimas*, reiškiantis ypatingą kalbėjimą, kai užkalbėtojo sakomi žodžiai (*žadėjimas*) turi galią išsipildyti.

Straipsnyje nagrinėjamų terminų senumą liudija senieji Rytų Prūsijos žodynai ir kita raštija. Lietuvos teritorijoje šie terminai fiksuojami vėliau, tačiau čia jie ilgai išliko gyvoje kalboje. Minimi terminai yra nevienodai paplitę skirtinguose regionuose. Žodis *užkalbėjimas* gausiai vartotas Dzūkijoje ir Aukštaitijoje, išskyrus šiaurinę jos dalį, rečiau aptinkamas Užnemunėje ir beveik nežinomas Žemaitijoje. Kitos priešdėlinės formos – *atkalbėjimas*, *nukalbėjimas*, *apkalbėjimas* – žinomos tik Aukštaitijos atskiruose arealuose. Nepriešdėlinė forma *kalbėjimas* būdingiausia Dzūkijai. Likusieji eminiai terminai yra mažiau paplitę. *Žadėjimas* gausiau fiksuojamas Aukštaitijos rytinėje dalyje, kur tebevartojamas šiandien, o iki XX a. vidurio jis buvo gerai žinomas ir Užnemunėje. *Vardijimas*, priešingai nei kiti terminai, buvo paplitęs tik Žemaitijoje bei Šiaurės Lietuvoje. Šiandien jis užkalbėjimo reikšme faktiškai nebevartojamas.

RAKTAŽODŽIAI: užkalbėjimas, eminė terminologija, folkloristikos terminologija, regioniš-kumas, etninė medicina.

“Užkalbėjimas”, “žadėjimas”, “vardijimas”: Outlining the Emic Terminology

ABSTRACT. The currently unanimously used Lithuanian folklore term for charm – *užkalbėjimas* – became established as late as the 1960s, having replaced other emic terms with similar meaning, namely, *žadėjimas* and *vardijimas*, and a number of their prefix variants. All these terms have similar semantic motivation, emphasizing the utterance of the words or text. However, the term *žadėjimas* stands out among them, since it means the kind of charming in the result of which the words uttered by the charmer have the power of coming true.

Received: 25/10/2023. **Accepted:** 15/12/2023

Copyright © Daiva Vaitkevičienė, 2024. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

The old age of the terms in question is attested by the aged dictionaries from the Eastern Prussia and the Lithuanian written sources. On the Lithuanian territory, these terms have been recorded somewhat later, but they have been preserved in the living oral tradition for a long time. Their regional distribution is uneven. The word *užkalbėjimas* is mostly used in eastern and southern Lithuania, being less frequent in southwestern Lithuania (Užnemunė) and almost unknown in Samogitia. Its other prefix forms (*atkalbėjimas*, *nukalbėjimas*, *apkalbėjimas*) are used only in eastern Lithuania, forming local areas of distribution. The form with no prefix (*kalbėjimas*) is rather typical for southern Lithuania. The emic term *žadėjimas* (literally, “promising”) is most frequent along the eastern Lithuanian border, where it is still used nowadays. Until the middle of the 20th century, it was also popular in Užnemunė. However, the vernacular term *vardijimas* (literally, “naming”, or “counting out”), contrary to the previous ones, was spread across Samogitia and northern Lithuania. Today it is no longer used to denote charms.

KEYWORDS: charms, emic terminology, folklore terminology, regionalism, ethnic medicine.

Lietuvių folkloristikos darbuose *užkalbėjimas* šiandien yra įprastas žanrinės klasifikacijos terminas, tačiau jis ėmė nusistovėti tik XX a. viduryje, pasirodžius Pranės Stukėnaitės-Decikienės (Dundulienės) ir Jono Balio užkalbėjimų publikacijoms (Stukėnaitė-Decikienė 1941; Balys 1951; plačiau žr. Vaitkevičienė 2022: 76–80). Moksliniu terminu žodis *užkalbėjimas* galutinai tapo XX a. 7-ajame dešimtmetyje, kai leidinio *Lietuvių tautosaka* penktajame tome paremiologas Kazys Grigas jį apibrėžė ir pristatė šio žanro tekstus (Grigas 1968: 67–74; LTt 5: 889–920). Anksčiau nedidelėse publikacijose užkalbėjimų tekstai buvo nusakomi įvairiai, jų įvardijimai atspindėdavo arba liaudyje paplitusias variacijas, arba subjektyvų publikacijų autorių požiūrį: užkalbėjimai buvo painiojami su *burtais*, *prietarais*, *kėrais* (Vaitkevičienė 2022: 77–79). Žanrų painiavą lėmė tuometinė lietuvių folkloro žanrų tyrimų stoka, nes XX a. pirmos pusės tyrėjai dar nekėlė sau uždavinio išskirti užkalbėjimus iš magijos sričiai priskirtų tekstų visumos.

Tačiau ir užkalbėjimų žanrui akivaizdžiai priklausantys tekstai buvo vadinami skirtingai: XX a. užkalbėjimų publikacijose ir Lietuvių tautosakos archyvo rankraščiuose matome žodį (*už*)žadėjimas, o XIX a. pabaigos – XX a. pradžios tautosakos šaltiniai teikia (*už*)vardijimą. Sinoniminė ir morfolginė užkalbėjimų pavadinimų įvairovė iki šiol nėra nagrinėta, nes Lietuvoje daugiausia domėtasi užkalbėjimų turiniu ir lingvistinėmis bei stilistinėmis jų ypatybėmis (Stukėnaitė-Decikienė 1941; Grigas 1968: 67–74; Zavjalova 1998; Завьялова 2006; Jasiūnaitė 2006; Vaitkevičienė 2022).

Pavadinimų įvairovės, kurios nykimą paspartino folkloristikos mokslas, įtvirtindamas vieną pasirinktą terminą, tyrimas yra svarbus siekiant įvertinti lokaliąsias užkalbėjimų tradicijos ypatybes – būtent apie būtinybę tirti vietos tradiciją ir iš jos atsiradusius terminus šiandien kalba Europos užkalbėjimų tyrėjai (Karpaló 2011; Passalis 2011). Nuo XX a. 6-ojo ir 7-ojo dešimtmečių, kai lingvis-

tas Kennethas Pike'as (1954) įvedė teorines sampratas *eminis* ir *etinis*¹, o Alanas Dundesas (1962) ir Danas Ben-Amosas (1969) ėmė šiuo požiūriu kalbėti apie folkloro žanrus, praėjo daug laiko, tačiau užkalbėjimų eminės terminologijos tyrimai vis dar skinasi kelią folkloristikoje. Kitaip nei etinė perspektyva, įtvirtinta per mokslininkų sukurtas folkloro žanrų klasifikacijas, eminė suteikia galimybę į folklorinę nomenklatūrą pažvelgti iš vidaus, per pačių pateikėjų pasirenkamą leksiką. Lietuvoje šiuo požiūriu užkalbėjimų eminiai terminai dar netyrinėti. Žodžius *užkalbėjimas*, *užžadėjimas* ir *užvardijimas* bei kitus priešdėlinius jų variantus vadinti terminais leidžia faktas, kad jie buvo taikomi nusakant išskirtinai užkalbėjimo praktiką bei jos metu kalbamus tekstus. Į šio straipsnio akiratį nepatenka žodis *malda*, kuriuo taip pat neretai buvo vadinami užkalbėjimai (tik tekstai, o ne pati praktika): šio žodžio reikšmė platesnė, apimanti ir religines maldas, todėl jis nėra laikytinas specifiniu terminu užkalbėjimui įvardyti. Naudodamasi aprašomuoju, istoriniu geografiniu, analitiniu, interpretaciniu ir kartografiniu metodais, straipsnyje siekiu išsiaiškinti, nuo kada ir kokiuose šaltiniuose skirtingi eminiai terminai vartojami specifiskai užkalbėjimams įvardyti, kur Lietuvoje bei lietuvių gyventose teritorijose už jos ribų jie aptinkami bei kaip pasiskirsto skirtinguose regionuose.

Tyrimui pasitelksiu kelių rūšių šaltinius. Pirmiausia tai etnografiniai duomenys, susiję su užkalbėjimais iš Lietuvių tautosakos archyvo rinkinių; didžiuma jų skelbta šio straipsnio autorės sudarytame akademiniam leidinyje *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės* (LU). Juos papildo pasakojamosios tautosakos duomenys – rankraštinės ir publikuotos sakmės, susijusios su užkalbėtojais; ypač vertingi XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje užrašyti tekstai, skelbiami Jono Basanavičiaus tautosakos bibliotekos serijoje (BsTB). Labai daug svarbios informacijos apie užkalbėjimų eminę terminologiją suteikia *Lietuvių kalbos žodynas* (LKŽe), pateikiantis gyvosios kalbos pavyzdžių bei nuorodų į senesnius žodynus. Be LKŽe, tyrimui naudoti ir tarmių žodynai bei Lietuvių kalbos instituto parengtos dialektologinių tekstų publikacijos. Iš senosios lietuviškosios raštijos tyrimui ypač buvo naudingi XVI–XIX a. Rytų Prūsijos žodynai; dalis jų leksikografinės medžiagos, susijusios su užkalbėjimais, įtraukta į Norberto Vėliaus sudarytą *Baltų religijos ir mitologijos šaltinių sąvadą* (BRMŠ).

.....

1 Ši terminų pora atitinka lingvistikos opoziciją *foneminis* vs. *fonetinis*: pirmasis narys sietinas su sistemos vidumi, antrasis – su išore. Antropologijos moksle terminas *eminis* žymi tiriamųjų požiūrį (iš vidaus), o *etinis* – tyrėjų konstruojamus modelius (iš išorės).

ŽODŽIO UŽKALBĖJIMAS ISTORINĖ IR REGIONINĖ VARTOSENA

Žodį *užkalbėjimas* aptinkame XVI a. lietuvių raštijos paminkluose. 1578 m. „Įsake Tilžės apskrities bažnyčioms“ šią praktiką drauge su kitomis (vaškinių figūrėlių aukojimu, saitų rišimu, rėčio sukimu) griežtai pasmerkė Prūsijos kunigaikščio vietininkas Georgas Friedrichas:

Kometugi mes talaus įfchtirem, iag ne tiktai Kaukenūfa bet ir kitafa wietafa, ir weikei wįfsūfa kiemūfa Tilfzies walfcziaus, teipaieg ir fche mieste lietuwas bajznitczaŷe per Kurfchus ir lietuwnikus, ŷu priŷzadais, mietimu wafchkinu kudikeis alba Junareis kita-keis bei galwŷu darimais, teipaieg *ufzkalbeghimu* [čia ir toliau cituojant kursyvu išskirta mano – D. V.] saitu dawimu, Rhetcza beginimu alba fukimu ir kitais daiktais, didis stabu meldims bei Diewa panekinims laikamas eŷti [...] (BRMŠ 2: 230).

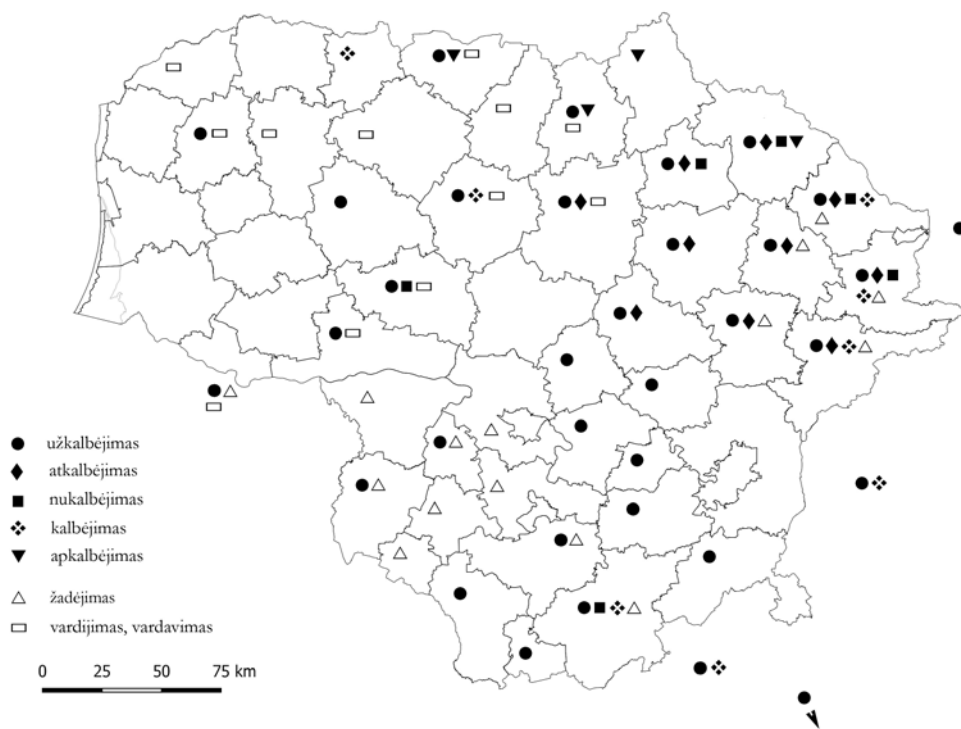
Tuo metu Rytų Prūsijoje gyvavo ir veiksmazodis *užkalbėti* – jį 1600 m. pavartojo liuteronų kunigas Simonas Vaišnoras, į lietuvių kalbą versdamas Aegidijaus Hunnijaus veikalą „Dalis, arba skyrius, apie Senojo ir Naujojo Testamento sakramentus“ (*Articulus sive Locus de Sacramentis Veteris et Novi Testamenti*). Šiame veikale Hunnijus kritikuoja katalikiškąsias mišias ir jų metu kunigų atliekamus ritualinius veiksmus bei žodžius, lygina juos su burtininkais. S. Vaišnoras, versdamas į lietuvių, tai apibūdindamas vartoja žodžius *užkalbėti*, *monyti*, *juodžynystė*:

[...] dara ghie ligei kaip ir anie kurie welnus *ufchkalba* ir *apmonije* / ŷawa tikrais zodczeis / kalbomis ir maldelemis ant neprotinguiui ir nepermananczuiui futwerimu *ŷchwelpaedami* / *iūdfziniŷtomis* nor apmoniti ir tatai *ufchkalbedami* (BRMŠ 3: 372).

Toliau vertime randame minint *užkalbėtojus velnių*, pavadintus *juodžyniais*, bei jų *juodžyniškus užkalbėjimus*, užkalbėtojų šventvagiškai tariamus greta žodžių *šventosios Traicės*:

[...] anie kalbamieghi zodczei ŷchwentofes Traices / mafzai paŷchwencze anūs *ufchkalbaetoius Welnu* / kureis monais *iūdfzinei* elgefi. Kaip tada iūdfziniŷchkūfe *ufchkalbejimūfa* / wardas Diewa Tewa / Sunaus / ir Dwaŷfes Schwentofes baiŷei piktai jra wartoiemas (ten pat).

Veiksmazodis *užkalbėti* žinomas ir vėlesniuose lietuvių kalbos šaltiniuose iš Rytų Prūsijos: pavyzdžiui, Jokūbas Brodovskis XVIII a. pradžioje į vokiečių–lietuvių ir lietuvių–vokiečių kalbų žodyną *Lexicon Germanico-Litvanicom et Litvanico-Germanicom* įtraukė junginį *Užkalbėti Puczka* – „užkalbėti šautuvą“ (BRMŠ 4: 21).

Užkalbėjimo pavadinimų paplitimas Lietuvoje. *Už pagalbą sudarant žemėlapi dėkoju prof. Vykintui Vaitkevičiui*

Tačiau į folkloristikos terminologiją žodis *užkalbėjimas* ateina ne iš senosios raštijos, o iš gyvosios kalbos, nes XIX a. pabaigoje – XX a. pirmoje pusėje jis dar plačiai vartojamas. Šį žodį randame Eduardo Volterio (БоЛК: 78–79), Viljo Johanno Mansikkos (1929: 29), Jurgio Elisono (1931: 91–92) tautosakos tekstų publikacijose. Deja, šio laikotarpio medžiagos nėra daug, nes iki V. J. Mansikkos 1928–ųjų ekspedicijos užkalbėjimams rinkti jais mažai kas domėjosi². XIX a. pabaigoje, be minėtojo E. Volterio, apie 1884–1885 metus kelis užkalbėjimus užfiksavo ir šį terminą pavartojo kunigas, visuomenės veikėjas Aleksandras Burba („*Užkalbėjimas* nuo įkandimo gyvatės“, Saldutiškis, Utenos r., LU: 203). Amžių sandūroje žodį *užkalbėjimas* aptinkame Mato Slančiausko tautosakos rinkiniuose iš Joniškio apylinkių („*Užkalbėjimas* karbunkulas“, „*Užkalbėjimas* dantų gėlimo“, LU: 148, 426). Juozas Tumas-Vaižgantas 1904 m. užrašė užkalbėjimą Naujamiesčio apylinkėje (dab. Panevėžio r.) ir jį tarmiškai įvardijo „*užkalbėjimus* rožes“ (LU: 361). Liudvika Didžiulienė 1912 m. Griežionių apylinkėse (dab. Anykščių r.) užrašė net

2 Nors jau 1910 m. Lietuvos mokslo draugijos narių parengtoje *Trumpoje folkloro dalykams rinkti programoje* buvo kviečiama fiksuoti kerus, raganavimus, užbūrimus ir pan., laukiamo rezultato nepasiekta. Beje, žodžiai *užkalbėti*, *užkalbėjimas* čia neįgūruoja – randame tik *užžada*, *nužada* (GrFP: 16–17).

kelis užkalbėjimus, o iš pastabų greta jų akivaizdu, kad žodis *užkalbėjimas* čia buvo žinomas („Mokantis *užkalbėt* ar nurašyt kitam nesako. Pasakysias – jo galia prapulsiant, jo *užkalbėjimas* nebegelbėsias. Taip man *užkalbėjimo* rožės, dantų ir neteko išmokt“, LU: 562).

Sudėtingiau įvertinti terminų autentiškumą tarpukariu užrašytoje tautosakoje ir etnografiniuose aprašuose, kai užrašytojai jau galėjo naudoti klausimynus. Negalime būti tikri, jog jie fiksavo pateikėjų žodžius, o ne parinko terminus savo nuožiūra ar remdamiesi tautosakos rinkėjams skirtais vadovais. Vis dėlto to meto klausimynuose žodis *užkalbėjimas* pasitaiko retai. 1926 m. išleistoje Petro Būtėno *Lietuvių tautotyros žinių ir senienų rinkimo programoje* vyrauja *vardijimas*, o žodis *užkalbėti* pavartojamas tik epizodiškai³. J. Balio *Tautosakos rinkėjo vadove*, parengtame 1936 m., *užkalbėjimo* irgi nėra, – vietoje jo vartojami žodžiai *nukalbėjimas*, *nukalbėti*, *nukalbėtojai* (TRV: 49), parengėjui greičiausiai buvę žinomi iš gimtojo Kupiškio valsčiaus (apie šio termino paplitimo arealą žr. toliau).

XX a. antroje pusėje tautosakos rinkėjus stipriai veikė įsitvirtinusi folkloristikos terminologija. Sovietmečiu tautosaką rinko ar jos rinkimą organizuodavo nauja profesionalių tautosakininkų karta, paisanti formaliųjų tautosakos mokslo principų. Todėl šio meto rinkiniuose vyrauja *užkalbėjimas*, kaip jau minėta, folkloristikoje galutinai nusistovėjęs 7-ajame dešimtmetyje. Tautosakininkai ir ekspedicijose dalyvavę talkininkai, užrašę užkalbėjimų, antraštėse nuosekliai išlaiko *užkalbėjimo* terminą. Be to, nors patys tekstai tuo metu jau buvo įrašomi į magnetofono juostelės, informacija apie užkalbėjimo paskirtį, atlikimą ir aplinkybes paprastai būdavo fiksuojama ranka ir tik tada, kai tai rinkėjams pasirodydavo svarbu, todėl tautosakos rinkiniuose ne taip dažnai, kaip norėtume, randame minint pačių pateikėjų vartotus terminus.

Vis dėlto, kad ir kokie fragmentiški turimi duomenys, nekyla abejonių, jog žodis *užkalbėjimas* buvo plačiai paplitęs. Jo autentiškumą patikimai liudija tautosakos ir kalbos šaltiniuose užfiksuotos daiktavardinės formos su tarmiškais priešdėlio *už-* variacijomis, tokios kaip *ažkalbėjimas*, *ažukalbėjimas*, *žukalbėjimas*, bei veiksmazodžiai *ažkalba*, *ažkalbdo*, *ažkalbdzinėja* ir panašūs. Kadangi tokių formų

.....
3 „Kaip *vardija* ligas? Užrašykite *vardijimų* tekstus, *vardytojų* pavardes ir adresus“ (BtLTŽ: 69, Nr. 292); „Kuriais priemonėmis piemenys ir savininkai rūpindavosi ir tebesirūpina išsaugoti gyvulius ir paukščius nuo maro ir kitokių ligų, plėšriųjų žvėrių ir piktų žmonių? Kokias maldas, *vardijimus*, žavėjimus, būrimus ir visokeriausius kerus vartoja šiuo atveju?“ (BtLTŽ: 39, Nr. 7, 8). Nenuostabu, kad P. Būtėnas, kilęs iš Joniškėlio ir mokytojavęs Panevėžyje, rinkosi žodį *vardijimas*: būtent šis terminas buvo paplitęs šiaurės Lietuvoje ir siekė Panevėžį (žr. toliau). Tačiau jo klausimyne retkarčiais pavartojami ir kiti žodžiai – *apkalba*, *užkalba*, *nužadėjimas*: „*vardijimas*, būrimas – ar tie dar yra išlikę? [...] Kaip atlieka *vardijimą* ir t. t. – ar tik *apkalba* ir ką *apkalba* (*užkalba*) – skaudamąją vietą ar geriamą vandenį?“ (BtLTŽ: 65–66, Nr. 238c), „Kokios ligos pasiduoda egzortams, *nužadėjimams*, įžadams ir kokiems?“ (BtLTŽ: 67, Nr. 250).

nemaža, galima spręsti, jog tarminės žodžių *užkalbėjimas* bei *užkalbėti* lytys iš tiesų buvo plačiai vartojamos. Tarmiškos priešdėlio *už-* formos ypač būdingos Rytų ir Pietų Lietuvai:

Zarasų r. sav.: „Nuo gyvatės *ažkalbėjimu* daug žmonių tiki“, „Až *ažukalbinėjimus* ataneša dovanų“, „*Neažkalbėta* rože ažpyksta ir plečias. *Ažkalba* kalbėdami atažagariai“ (LU: 432, 466, 607);

Švenčionių r. sav.: „Nuo griziaus reikia *ažkalbec* raudonų milinių siūlų kap 2 sieksniai, megzcie mazgeliai ir skaicyc lig devynių“, „*ažkalbėjimas* no gyvates mačija“ (LU: 145, 469);

Ignalinos r. sav.: „*Ažkalbinėt* un sauliulį žiūrint“ (LU: 689);

Utenos r. sav.: „Duoda duonas, duoda druskas ir *ažukalba* nuo gyvatės“ (LU: 462);

Molėtų r. sav.: „Nieko nemačija ir Zigmos *ažkalbėjimas*“ (LKŽe: užkalbėjimas);

Šalčininkų r. sav.: „Aš moku *ažukalbėt* – ale tį lenkiškai“, „Kadu nori, tadu *ažukalbėk*“ (LU: 491, 682);

Varėnos r. sav.: „Žukalbėjimas nuog dedervinės“ (LU: 614); „Aisiu *užkalbēc* rožės“, „*Užkalbėjimas*, vaikel, tai tikrai tikiu, kad yra“ (PPAŠŽ 2: 671);

Druskininkų sav.: „Kap mikstera, tadu užkalba, Prantulienė *užkalbdzinėja*“ (DrTŽ: 132).

Tarmiškų pavyzdžių turime ir iš lietuviškų salų Baltarusijoje:

Gervėčių apyl., Astravo r.: „Kap *ažkalbi* ar un druskos, ar un cukraus – ir atlaidzia“ (LU: 609), „Anas *užkalbdė* nuo gyvatės, jeigu įkanda“ (LTRF cd 740);

Apsa apyl., Breslaujos r.: „Jau dantes *užkalbėta* (nesopa daugiau)“ (LKŽe: užkalbėti);

Rodūnės apyl., Varanavo r.: „Žukalbėjimas nuo valasnyko“, „An kiaušės aina *ažu-*kalbdzinėt“ (LU: 387, 588);

Lazūnų apyl., Vijos r.: „Kadai *ažkalbdzinėjo*, kap odzina kojų unkunda“, „Anas *ažkalbėj* rožį“ (LTŽ: 103), „Anas ima rankosu odiną [*gyvatę*] ir *užkalbindinėja*“ (LKŽe: užkalbindinėti).

Žodžių *užkalbėti* ir *užkalbėjimas* vartojimo arealas neapsiriboja aukščiau pateiktomis vietovėmis, kuriose paplitę priešdėliai *až-*, *ažu-*, *žu-*. Atidžiai peržiūrėjus LU skelbiamus tekstus, kritiškai įvertinus užrašytojų santykį su folkloristikos terminologija ir šią medžiagą papildžius tarmiškais LKŽe pavyzdžiais, vartojimo arealas išsiplėčia, apima ir šias vietas:

Alytaus r. sav.: „Dantų *užkalbėjimas*“, „Karpas tik pati moku *užkalbėt*“, „*Užkalbėjimai* nuo kirmėlių, kurios randasi ant kopūstų, žmogaus pilve, iš karvės uodegos“, „*Užkalbėjimas* nuo kraujo“ (LU: 315, 316, 382, 436);

Lazdijų r. sav.: „Jai (ligonei) prirodino: už Nemuno yra kokis *užkalba*“ (LKŽe: užkalba);

Trakų r. sav.: „Reikia vienam *užkalbėti*, kad niekas negirdėtų“, „*Užkalba* šiais žodžiais“ (LU: 457);

Kaišiadorių r. sav.: „*Užkalbėjimas* nuo apkerėjimo“, „*Užkalbėjimas* nuo kraujo ėjimo“ (LU: 417, 447);

Elektrėnų sav.: „Ir užgija nuog to *užkalbėjima*“ (LTRF cd 186/15/);

Ukmergės r. sav.: „Aš nieko nenukalbu, tik nuo gyvatės *užkalbu*“ (LU: 571);

Jonavos r. sav.: „Kraujų *užkalbinėja*“ (LU: 441);

Širvintų r. sav.: „[J]i *užkalbėjo*, ir per 3 kartus sugijo“, „Reikia išlaikyti orą, nes *užkalbėjimas* sakomas vienu atsikvėpimu“ (LU: 606, 638);

Anykščių r. sav.: „Laučius (jau miręs) *užkalbėdava* rožį“ (LU: 433; dar plg. LU: 501, 562);

Kupiškio r. sav.: „Aš jau sana, tau reikia išmokyti *užkalbat*“, „Tų *užkalbėjimo* žodžių niekam nevalia sakyti“, „Kartais esti gyvatė vaikinga, taigi ir kiekvienam jos vaikui *užkalbėjimas* reikalingas“ (LU: 104–105, 493);

Panevėžio r. sav.: „Žodžiai nuo rožės *užkalbėjima*“, „*Užkalbėjimus* nuo rožės, išgirstas iš sava bubutės“ (LU: 361, 824), „Jis nuo rožės *užkalbinėja*“ (LKŽe: užkalbinėti);

Radviliškio r. sav.: „*Užkalba* ant duonos, kurią ligonis paskui suvalgo“, „Jei ant kūno atsiranda dideli sutinimai, tai *užkalbama*“ (LU: 104, 396), „Išnyko jau ir *užkalbėtojai*, ir *užkalbėtojos*“ (LKŽe: užkalbėtojas).

Pateikiami duomenys patvirtina, kad terminas *užkalbėjimas* buvo plačiai paplitęs Dzūkijoje ir Aukštaitijoje. Vis dėlto iš Aukštaitijos šiaurinės dalies žinomi tik pavieniai užrašymai iš Rokiškio („*Užkalbėjimas* nuo gyvatės įkandimo“, LU: 172) ir Pasvalio rajonų („Nuo rožės *užkalba*, švintus vardus sako“, Joniškėlis, Pasvalio r., LU: 376). Pastarajame pavyzdyje vartojamas ir žodis *vardyti* („Ui, kad tik rože, tai iš kažki kur, iš kaimų pas mani atain. Ali matai dabar, ka[d] jo[ji] *vardyt*, tei devynis kartus reiki teip“, LU: 376)⁴, tad tikėtina, kad čia žodis *užkalbėjimas* varžėsi su *užvardijimu*.

Atskiro aptarimo vertas Joniškio rajonas, kur tautosaką rinko M. Slančiauskas. Jo užrašytoje medžiagoje *užkalbėti* ir *užkalbėjimas* pasirodo ir sakmėse, ir užkalbėjimų antraštėse (nors pasitaiko tikrai retai, lyginant su jo užrašytų užkalbėjimų gausa): „Ein pas tuos, kas mok *užkalbėti*, ir atslūgst“, „Teip gal *užkalbėti* ir negeriamą vandenį“ (BsTB 12: 192, 259), „Nuo gyvatės įkirtimo *užkalbėjimas*“, „Nuo rožės (*užkalbėjims*)“ (BsTB 12: 258). Žinomas M. Slančiauskui buvo ir žodis *užkalbėtojas*: „Ir tie visi ligų *užkalbėtojai*, šnabždėtojai sako, kad reik tikėti, ir bus sveiks. O kad netikėsi, tai nieko negelbės“, „Kunigai jus, – sakė Julijus Gerkė, – už tai gina eiti pas *užkalbėtojus*, bijo, kad jiems mišios neatpigų“ (BsTB 12: 266, 536). Žodį *užkalbėti* gyvavus Joniškyje liudija ir LKŽe: „Senė *užkalbėjo* rožę“ (LKŽe: užkal-

4 Vis dėlto nėra tikrumo, ar žodis *užkalbėti* buvo pasakytas pateikėjo, ar pridėtas užrašytojo: garso įrašė girdime tik „vardyti“.

bėti). Svarbu paminėti, kad M. Slančiauskas vartojo ir kitus žodžius užkalbėjimui pavadinti (žr. toliau).

Visai kitoks vaizdas atsiveria Žemaitijoje ir Užnemunėje: šis žodis čia labai retas. Pavieniai paminėjimai yra iš Kelmės ir Plungės rajonų („Galieja *užkalbėti*, katruo vyna duktie arba vyns sūnus buva“, Užventis, LU: 151; „Burtininkai mokėję karpas *užkalbėti*“, Plateliai, LU: 600). Raseinių rajone žodį *užkalbėti* aptinkame 1889 m. Vincento Bakučio užrašytame pasakojime iš Kalnujų:

O jei kas taip nori, kad atgalia sugrįžtų išleisti pinigai, tai tas turi išsimokyti nuo raganų *užkalbėti*. Kaip tai sako, iš Pašaltuonio kaimos Alimas mokėjo *užkalbėti*, ir Srubliuose Svideris melninkas. Ir šiandieną da yra Reseinių mieste Biralis kuprius: tas ką perka ar parduoda žmonims, o pinigai vis sugrįžta pas ano. Ir dėl to kas aną pažįsta, tai labai nuo ano dabojase (DvSPSO: 250).

Atkreiptinas dėmesys, kad šiame pasakojime *užkalbėjimas* vartojamas neigiamame kontekste ir siejamas su raganavimu, o ne su gydymu, kaip būtų įprasta Aukštaitijoje ar Dzūkijoje. Tačiau gretimame Jurbarko rajone užkalbėjimas kaip gydymo praktika tikrai žinotas – tai liudija 1894 m. Prano Virako Seredžiuje užrašytas tekstas:

Pasakojimuose seniai tankiai minavoja *užkalbėtojus* gyvačių: senį poną Štriaušką (sako, kad dabar jo sūnus mokąs *užkalbėti*, gyvena parapijoj Veliuonoj, savo dvare), senį Dainorą ir Vainą. [...]

Apie Vainą šiaip pasakoja. Buvęs tai žmogus labai geras, gyvenęs Pašilių kaime – dabar jo žemę tur Rusteika. Kam tiktai įkąsdavo gyvatė, ar tai žmogui, ar gyvuliui, jis vis pagelbėdavęs. Sako, kad jisai sakydavęs: kad jeigu kam tropytųs – įkąstų gyvatė, – tiktai eidamas per lauką, kur žinai, kad Vainos tvora, nutvėręs už kuolo, sakyk: „Čia Vainos tvora tverta“, – o daugiau įkąstasis netįs. Koksai ten ano giminė norėjęs nog jo dažinoti tą *užkalbėjimą*, tai jisai sakęs: „Kad iš Užnemunės nog vaikų kaip pargrįšiu, tai tada pasakysiu.“ Ale, bevažiuodams namo, Nemune prigėrė ir teip nepaliko sau įpėdinio (BsTB 12: 101).

Reikia pridurti, kad P. Virakui taip pat buvo žinomas žodis *užvardyti*, tuo metu greičiausiai jau išeinąs iš apyvartos, nes greta *užvardyti* prirašoma *užkalbėti*: „Teipogi yra po žmones daug šnekų apie tai, kad tai tas arba ansai amžiną atilsį senis mokėjo ‘*užvardyti*’, tai yra *užkalbėti* nog įkandimo gyvatės, nog rožės ir kitų sutinimų (suputimų), skaudėjimo dantų ir kitų skaudulių“ (BsTB 12: 101).

Dar mažiau turime žinių apie Suvalkiją, kur žodį *užkalbėjimas* pavyko rasti minint vos porą kartų. Vienu atveju jis vartojamas greta *dantų nužadėjimo* (Kazlų

Rūdos sav., užrašyta 1932 m., LU: 429), tad tikėtina, kad tai galėjęs būti užrašytojo įterptas žodis, kitu atveju antraštėje: „*Užkalbėjimas* nuo rėmens ėdimo“ (Vilkaviškio r., LU: 508). Šiame regione nepalyginamai dažniau fiksuotas žodis *žadėjimas* (žr. toliau).

Žodžių *užkalbėjimas* ir *užkalbėti* vartosenos apžvalga rodo, kad jie buvo gausiai paplitę Dzūkijoje ir Aukštaitijoje, išskyrus šiaurinę pastarojo regiono dalį (turime tik pavienių liudijimų iš Rokiškio, Pasvalio ir Joniškio rajonų, o iš Pakruojo ir Biržų rajonų duomenų nėra visai). Žemaitijoje šio žodžio nedokumentuota, išskyrus epizodiškus atvejus Kelmės ir Raseinių rajonuose. Taip pat epizodiškai jis fiksuotas Užnemunėje ir Jurbarko rajone, tačiau reikia turėti omenyje, kad seniausias XVI a. fiksavimas buvęs Rytprūsiose. Visa tai leidžia spėti, kad kadaise šio termino paplitimo arealas galėjo apimti visą Lietuvą, išskyrus Žemaitiją ir Šiaurės Lietuvą.

ŽODŽIO UŽKALBĖJIMAS VARIANTAI

Žodis *užkalbėti*, nors ir plačiai paplitęs, nėra vienintelė priešdėlinė forma: priešdėlis *už-* varžosi su *at-*, *nu-*, *ap-* (*atkalbėti*, *nukalbėti*, *apkalbėti*). Be to, greta šių formų reikšme „užkalbėti“ pavartojamas ir nepriešdėlinis veiksmazodis *kalbėti*. Nepriešdėlinės formos *kalbėti*, *kalbėjimas*, *kalbėtojas* žinomos iš Dzūkijos, Rytų Lietuvos bei lietuviškų salų Baltarusijoje:

Varėnos r.: „Rožį tai ir aš paci *kalbu*, mani bobutė išmokino“ (Puvočiai, PPAŠŽ 1: 443), „Mano tėvas *kalbėj* nuo dantų, gyvatė jei inkando“ (Kabeliai, PPAŠŽ 1: 443), „Vyro tėvas mokėjo *kalbēt*“, „Aš atskirdavau, katras [cukraus gabaliukas] *kalbėtas*, katras ne“ (Musteika, LTRF cd 1518);

Švenčionių r.: „Man pasakė nuo gyvatės mano motyna, ir aš *kalbėjau*“ (Adučiškis, LU: 466);

Ignalinos r.: „Aš tai i pati moku *kalbėti* nuo akių, moku *kalbėti* i nuo kirmėlės, i nuo rožies“ (Palūšė, ŠRAV: 93);

Zarasų r.: „Svilienė Marija yra išmokusi nuo kito seno *kalbėtojo* atkalbėjimą nuo gyvatės“ (Dusetos, LU: 192);

Lazūnų apyl., Vijos r.: „Katriej moka *kalbēc* nuo jų (gyvačių įkandimo)“ (LTŽ: 103);

Gervėčių apyl., Varanavo r.: „Giriose niekas, Rimdžiūnuosa *kalba*“, „Katras gimįs pirmucinis ar paskucinis, pats jauniausias, cik tokie turi *kalbėcie*“ (LTRF cd 740).

Iš lauko tyrimų medžiagos ir užkalbėjimų publikacijų atrodo, kad Varėnos rajone dažnesnės buvo nepriešdėlinės formos. Užkalbėjimas čia vadintas *kalbėjimu* arba *kalba*: „Tai, vaikeliai, yra tų *kalbėjimų* rožės, visokių yra, visokių rūšių. Ot vienas *kalbėjimas* nuo rožės, tai aš pasakysiu jums, biskelį girdėjis esu“ (Mardasavo k.,

Varėnos r., LU: 377), „Tį labai senos bobos žolių ir *kalbų* labai žinojo“ (Jasauskai, Varėnos r., PPAŠŽ 1: 442). *Kalbomis* užkalbėjimą vadino ir Rytų Lietuvoje, plg. „Aš tai i pati moku *kalbėti* i nuo akių [...]. Svietas tai netiki šitom *kalbom*“ (Rukiškės k., Ignalinos r., ŠRAV: 93).

Iš kitų regionų aptinkame užfiksuotų tik pavienių pavyzdžių. Apie 1920 m. Papilėje (Akmenės r.) užrašytame užkalbėjime nuo gyvatės veikia *kalbėtojai*, o višas procesas vadinamas *kalbėjimu*: „[J]ei įkando vaikinga, tai reikia surinkti tiek *kalbėtojų*, kiek galėjo būt jai vaikų. Teip jei užmušei, tai *kalbėjims* nenumačis, bo nebér kam beprašyti“ (LU: 203). Žodžio *kalbėjimas* pavyzdžių pasitaiko ir kitose vietovėse, tačiau dažniausiai jis turi ne specifinę užkalbėjimo, o bendresnę žodžių sakymo reikšmę. Deja, lakoniškai užrašytuose tekstuose šias reikšmes atskirti labai sunku, plg. „Jei ant kūno atsiranda dideli sutinimai, tai užkalbama: ‘Devyni, aštuoni, septyni..., viens.’ Tuos *kalbėjimus* nuo devynių iki vieno kartoja tris sykius“ (Grinkiškis, Radviliškio r., LU: 396).

Nors nepriešdėlinėmis formomis labiau linkstama žymėti vyksmą ar procesą, o priešdėlinėmis – atliktą veiksmą, užkalbėjimų atveju tai nėra dėsninga: *kalbėjimas* gali reikšti užkalbėjimo tekstą (plg. „Ot vienas *kalbėjimas* nuo rožės, tai aš pasaky-siu jums“), o *užkalbėjimas* – procesą („Po *užkalbėjimo* reikia skaudulį papūsti tris kartus“, LU: 423).

Kaip minėta, priešdėlinių formų yra ir daugiau. Praeityje žodžiui *užkalbėti* populiarumu nenusileido forma *atkalbėti*. Tačiau jos paplitimas daug lokalesnis. Sprendžiant pagal LU medžiagą, žodžiai *atkalbėti* ir *atkalbėjimas* ypač gausiai buvo paplitę Ignalinos rajone ir gan dažni Švenčionių bei Zarasų rajonuose, pavyzdžiui:

Atkalba žmanys i nuo griziaus. Kai grizius suka kaulus, a kajas, a tį runkas, a daugiau tį kų, *atkalba* ite: „Tu grizius, aš Krisius, aš kųsiu, tu begsi!“ (Tverečius, LU: 144).

Atkalbinėja, kai įkunda: „Paukštela, čilbute, medute, nekinčia nei saulė, nei mėnuo, nei svietas. Kų padėjai, paimkie i vė savo daiktan aikie“ (Sariai, LU: 199).

Šitą *atkalbėjimą* Svilienė išmoko nuo jos vyro Svilo Juozo tėvo, kuris mirė turėdamas 80 metų. Taigi per visą savo amžių šiuo būdu jis yra tikrai *atkalbėjęs* – išgydęs – daugelį gyvulių ir žmonių (Dusetos, LU: 170).

LU tekstuose Ignalinos rajone žodžiai *atkalbėti* ir *atkalbėjimas* (skaičiuojant kartu) užrašyti 27 kartus (atitinkamai 13 ir 14 kartų, žr. LU: 121, 144, 154, 167, 193 ir kt.), Zarasų rajone – 9 (5 ir 4 kartus, žr. LU: 162, 19, 192, 201 ir kt.), Švenčionių rajone – 7 (tik *atkalbėti*, žr. LU: 199, 353, 388 ir kt.). Šios formos taip pat gerai žinotos Anykščių rajone, kur *atkalbėti*, *atkalbėti* užrašyta 4 kartus, o *atkalbėtojas* – 5 kartus (LU: 169, 198, 373, 620 ir kt.). Iš Ukmergės rajono žinomi

4 atvejai (LU: 195, 207 ir kt.), Molėtų, Panevėžio ir Rokiškio rajonuose – po 2, Pasvalio rajone – 1 (LU: 194, 362, 494, 562). J. Basanavičiaus tautosakos bibliotekos serijos leidinyje *Juodoji knyga* skelbiamas vienas užrašymas iš Utenos rajono: „Jeigu *atkalbi* nuo gyvatės, neužmušk gyvatės – kalbėjimas bus nepamačlyvas. Jei *atkalbėjimas* nemačija, gyvatė buvo vaikinga“, Utenėlė, BsTB 12: 363). Ignalinoje užrašyti žodžiai *atkalbėtojas* ir *atkalbūnas* (LU: 221, 415). Iš visų šių duomenų aiškiai matyti, kad priešdėlinė forma su *at-* buvo paplitusi tik etnografinės Aukštaitijos rytinėje pusėje.

Dar lokalesnės priešdėlinės formos – *nukalbėti* ir *nukalbėjimas*. Žodžiai su šiuo priešdėliu buvo vartojami Šiaurės Rytų Aukštaitijoje – Ignalinos, Zarasų, Rokiškio ir Kupiškio rajonuose, pavyzdžiui: „*Nukalbėjimas* nuo gyvatės įkandimo“ (Skapiškis, LU: 343), „Prieš 30 metų atgal Vizgiūnų k. Blažienė skaudes *nukalbėdavus*, ir sugydavę, bet visos kalbos teksto sužinoti nepavyko“ (Paketurių k., Kupiškis, LU: 152), „*Nukalba* tuos žodžius ir duoda „ant miltų“, jei rožę *nukalba*, – „ant plaukų“, „ant druskos“ (Rimšė, LU: 174), „Šitą maldelę kalba tris kartus po devynius, nereikia tiktai apsirikti. Kai *nukalba*, reikia duoti truputėlį pinigų“ (Obeliai, LU: 498). Forma *nukalbėti* pateko ir į M. Slančiausko tautosakos rinkinį: užkalbėjimą nuo rožės iš Joniškio rajono jis pavadino „Rožę baltąją *nukalbėt*“ (BsTB 12: 212; plg. kitoje to paties teksto versijoje jis užrašė „Rožę baltąją *nušnabždėt*“, LU: 350). Vis dėlto norint nuspręsti, ar žodis *nukalbėti* buvo paplitęs Joniškio rajone, duomenų trūksta.

Atskirai paminėtini atskiri pavieniai atvejai iš Raseinių ir Varėnos rajonų:

„*Nukalbėti* galima niksterėjimą užmezgant nikštą“ (Juodkėnų k., Raseinių r., LU: 394), „*Nukalbėti* galima niksterėjimą. Atlieka taip: nukalbėtojas paima vilnonį raudoną siūlą, ant jo mezga devynis mazgelius, pradėdamas skaityti nuo pirmo“ (Juodkėnų k., Raseinių r., LU: 397).

Rožę gydo – yra tam tikri šaptūnai, kurie *nukalba*. Vienas iš tų *nukalbėjimų*: „Idzie Pan Jezus przez łąka, niesi trzy ruży, jedna straciła, druga zgubiła, trzecia sama zginęła“ (Kazimieravo k., Varėnos r., LU: 630).

Juodkėnų kaimo tautosaka buvo užrašinėta pagal *Tautosakos rinkėjo vadovo* klausimyną – žodis *nukalbėti* iš jo ir perkeltas. Sunkiau paaiškinti, kodėl jis atsirado iš Ievos Makselienės Kazimieravo kaime užrašytos tautosakos rinkinyje. Tačiau tai atskiras, pavienis atvejis, užfiksuotas Dzūkijoje.

Dar retesnių priešdėlinių formų *apkalbėti* ir *apkalbėjimas* fiksuota vos kelias atvejų, visi iš šiaurės Aukštaitijos – Rokiškio („Man rožę *apkalbėjo*“, Onuškis, LKŽe: *apkalbėti*), Biržų („Nuvežė pas tokį žmogų, kur *apikalba*“, Kočėnai, LTR 3835/900/), Pasvalio („Gydymui ji duodavo *apkalbėtos* druskos“, Krinčinas,

LTR 2812/82/) ir Joniškio (M. Slančiausko užrašymas: „Su tuo *apkalbėjimu* duoną ar vandenį įduod sergančiam“, LU: 170) rajonų. Iš Motiejaus Valančiaus tekstų žinomas ir žodis *apkalbėtojas* „užkalbėtojas“ (LKŽe: apkalbėtojas). Dabartinėje lietuvių kalboje *apkalbėti* paprastai reiškia „ką nors aptarti“ ar „apšmeižti“, tačiau priešdėlis *ap-* turi ir platesnę reikšmę – jis žymi „veiksmą, skiriamą kuriam nors asmeniui ar daiktui“, pavyzdžiui, *apdainuoti*, *apgailėti* (LKŽe: ap-). Tad veiksmo žodis *apkalbėti* galbūt galėjo reikšti ligos ar kūno dalies, kurią reikią gydyti, arba gydymo priemonės (vandens, duonos, riebalų ir pan.) *apkalbėjimą*, t. y. tapimą kalbėjimo objektu.

Ne mažiau įdomu, kokios buvo kitų priešdėlinių formų pirminės reikšmės. Priešdėlis *už-* lietuvių kalboje dažniausiai reiškia veiksmo kryptį už ko nors arba ant viršaus (LKŽe: už-), tad galima tarti, kad priešdėlinė forma pabrėžia rezultatą, į kurį orientuotas užkalbėjimo procesas, galbūt užkalbėjimo galios „uždėjimą ant kažko“ – ant užkalbamo daikto, kūno dalies, ligos (plg. posakius *užkalbėti ant žaizdos*, *ant žmogaus*, *ant vėjo*, *ant duonos*, *ant druskos* ir panašius).

Priešdėlis *at-* lietuvių kalboje paprastai reiškia priartinimą ar nutolinimą, taip pat kartojimąsi, intensyvų veiksmą, grįžimą į ankstesnę padėtį ar atsilyginimą veiksmu (LKŽe: at-). Tikėtina, kad *atkalbėti* pirminė reikšmė galėjusi būti „kalbėti atstatant pradinę padėtį“ ar „atitolinti (ligą, nelaimę ir pan.)“, plg. *nuo gyvatės atkalbėti* (LUŠ: 494), *atkalbėti nuo rožės* (LU: 607).

Priešdėlis *nu-* (<nuo) reiškia nutolinimą nuo savęs, atskyrimą, pašalinimą (LKŽe: nu-); žodžio *nukalbėti* reikšmę galima suprasti kaip sakymo veiksmą, kuriu nukalbėtojas siekia atskirti, nuo užkalbamojo nutolinti ligą ar nelaimę.

Peršasi išvada, kad skirtingos morfologinės formos galėjusios pabrėžti atskirus užkalbėjimo praktikos aspektus: *užkalbėjimas* ir *apkalbėjimas* – užkalbėtojo ir jo kalbamo teksto galią, perteikiamą („uždedamą“, „apdedamą“) užkalbamam subjektui ar objektui, *atkalbėjimas* ir *nukalbėjimas* – kenkiančiojo nutolinimą ir (arba) užkalbamojo grąžinimą į pirminę būklę. Nepriešdėlinė forma *kalbėjimas* nusako vien verbalinį užkalbėjimo praktikos pobūdį. Vis dėlto tiriamoji medžiaga nerodo, kad dar būtų skiriamos pirminės reikšmės, – sinoniminės formos vartojamos neat-sižvelgiant į galimus reikšmės skirtumus.

Ryškesnių skirtumų matyti vertinant morfologinių formų paplitimą. *Užkalbėjimas* buvo vartojamas plačiausiai: Aukštaitijoje (išskyrus šiaurinę dalį), Dzūkijoje, Užnemunėje, Rytų Prūsijoje ir vakariniame Žemaitijos pakraštyje. *Atkalbėjimas* ir *nukalbėjimas* žinomi tik Aukštaitijoje: *atkalbėjimas* – rytinėje dalyje, o *nukalbėjimas* – tik šiaurės rytinėje. *Apkalbėjimas*, pasirodantis vos keliuose užrašymuose, regis, vartotas šiaurės Aukštaitijoje. Nepriešdėlinė forma *kalbėjimas* plačiausiai vartota Dzūkijos pietinėje dalyje, bet žinota ir rytų Aukštaitijoje.

ŽADĖJIMAS IR VARDIJIMAS: REGIONINĖ ĮVAIROVĖ

Kitas iki šių dienų išlikęs žodis, besivaržantis su užkalbėjimu, yra *žadėti* „užkalbėti“; iš jo padaryti daiktavardžiai *žadėjimas* („užkalbėjimas“) bei *žadėtojas* („užkalbėtojas“). Šie žodžiai gali būti vartojami su tais pačiais priešdėliais *už-*, *at-*, *nu-*, *ap-*, pavyzdžiui: *užžadėti*, *užžadėjimas*, *užžadėtojas*, *atžadėti*, *atžadėjimas*, *atžadėtojas* ir taip toliau (LKŽe: *žadėti*, *žadėjimas*, *žadėtojas*).

Veiksmažodis *žadėti* susijęs su žodžiu *žadas*, kadaise turėjęs dabar mažai nežinomų reikšmių „balsas, gebėjimas kalbėti, kalba“, „kvėpavimas“, „sąmonė“ (LKŽe: *žadas*). Šiandien jis vartojamas tik atskiruose junginiuose, tokiuose kaip *be žado*, *užkrito žadas* („negali prakalbėti“), *žadą užėmė* („negali kvėpuoti“) ir panašūs. Žodžių *žadėjimas* ir *užkalbėjimas* pirminė semantinė motyvacija tokia pati: abiem atvejais žymimas kalbėjimas, žodžių ar garsų tarimas. Tačiau žodis *žadėti* turi dar ir kitų reikšmių: „duoti pažadą“, „ketinti ką nors daryti“, „pranešti apie būsimus veiksmus“, netgi „lemti“, plg. „Kas yra pažadėta, tai tiek pat, kaip ir padėta“ (LKŽe: *žadėti*) – kas pažadėta, tas turi įvykti. Tad *žadėjimas* yra ne paprastas kalbėjimas, o būsiantis išpildytas ar, užžadėjimo atveju, savaimė išsipildysiantis ateityje. Iš to paties veiksmažodžio kilę ir lietuvių kalbos žodžiai *įžadėti* („duoti įžadą, prisiekti“), *apžadas* (pasižadėjimas atlikti religinę auką kaip padėką už išgijimą), *sužadėtiniai* (pora, susieta įsipareigojimo – pasižadėjimo – susituokti).

Žodis *žadėjimas*, kaip *užkalbėjimas*, yra gausiai fiksuojamas senojoje lietuvių raštijoje Rytų Prūsijoje. Rankraštiniame XVII a. vidurio lietuvių–vokiečių kalbų žodyne *Lexicon Lithuanicum* aptinkame *uzzadeti* („beschwehren“), *apzadeti*, *uzzadeti* („besprechen“), *uzzadetojas* („Beschwehrer“, BRMŠ 3: 76). Į Frydricho Pretorijaus rankraštinį žodyną *Clavis Germanico–Lithvana* (apie 1680) įtraukti žodžiai *zadeti* ir *Zadetojis*, be to, žodį paaiškinančiame sakinyje užsimenama apie merginą, turinčią *Dwafe Zadejimo (Burimo)*, kuri *Zaddejimu (Burimu)* daug naudos savo ponui teikė (BRMŠ 3: 98). Žodžiai *žadėti*, *apžadėti*, *užžadėti*, *užžadėtojas*, *apžadėtojas* patenka ir į XVIII–XIX a. lietuvių kalbos žodynus, parengtus Frydericho Vilhelmo Hako (BRMŠ 4: 16), J. Brodovskio (BRMŠ 4: 21), Johano Vilhelmo Krauzės (BRMŠ 4: 35), Pilypo Ruigio (BRMŠ 4: 43), Kristijono Gotlybo Milkaus (BRMŠ 4: 81–82), Georgo Neselmano (Nesselmann 1851: 536), Frydricho Kuršaičio (Kurschat 1870: 218, 221; 1883: 514; LKŽe: *žadėti*, *žadėtojas*). XVIII a. 7-ajame ir 8-ajame dešimtmetyje žodį *žadėti* poemoje *Metai* pavartojo Kristijonas Donelaitis. Jis vaizdžiai aprašė, kaip moterys gydomaisiais tepalais ir užkalbėjimu gydo būrą Dočį:

Tuo kaimynkos iš visų pašalių susibėgo
Ir visokių liekarstvų macnių sugabeno.
Gryta daug žolių šlovingų bei debesylų,
O Selmykė su Berge tepalų padarytų

Dočį vėl gaivyt ir gydyt atnešė greitai.
 Tas žoles smarkias čerpėj maišydama Jekė
 Gailių dar ir lenkiško daguto pridėjo.
 Tuo stuba dėl to visa smirdėti pagavo,
 O Dočys jau vėl pamaži kribždėti pradėjo.
 Pimė, jo moteriškė, su kitoms moteriškėms
 Džiaugės ir Dočiuką su gatavais tepalėliais
 Mostyt tuo ir jo žaizdas aptvert susirinko;
 Bet Pakulienė jį *žadėt* pas patalą stojos.
 Štai Dočys tuojaus, tepalų smarkumą suuodęs
 Ir žynavimo bobiško baisumą pajutęs,
 Su sykiu nei koks Perkūns iš patalo šoko
 Ir, iš papykio nusitvėręs didelį strampą,
 Bobas su visokiais bobiškais tepalėliais
 Iš stubos prismirdytos tuo išmušė lauka („Rudenio gėrybės“, 749–766;
 Donelaitis 2013: 104–105)

Nors Dočio gydymo sceną K. Donelaitis vaizduoja komiškai, ji neleidžia abejoti, kad *žadėjimas* Rytų Prūsijos lietuviams tuo metu buvo įprasta gydymo praktika. Tas pats žodis, tik su priesaga *ap-*, fiksuojamas Viliaus Kalvaičio užrašytuose pasakojimuose:

N mokėjo ugnį *apžadėt*. Kai NN trobos degė, tai jis raitis atpleškino ir tris kartus apie ugnį apjojęs, tad pradėm į šalia esantį ežerą jojo, ugnis ale ik į ežerą vis kamuoliais jam paskui ritos (BsTB 12: 57).

Kretingos parapijo kitsai didį dantų skaudėjimą turėdams, o niekur pagalbos negaudams, nusiskubino į Žemaitiją pas garsų *dantų apžadėtoji*. Tasai ant popiera[i]čo biskį užrašęs ir apšnibždėjęs, o sulankstęs padavė jį kenčiančajam, sakydams: „Šitą popiera[i]tį minau neatidaryk“ (BsTB 12: 65).

Iš V. Kalvaičio užrašyto kito teksto matyti, kad *apžadėjimai* Rytprūsioose buvo taikomi ir siekiant apsaugoti nuo vagystės:

Tilžės Gailius, per 80 metų sens, sako: „Pirm labai daug metų šičon nekursai zelnierus, žuvų bevogdams iš *apžadėtos* valtėlės, turėjo likt čia pat stovėt, kol žvejys atėjęs jam per ausį kirto – tada zelnierus paėjęs, ale jau per vėlai, prie akcicieravimo. Pulkauninks, to priežastį išsiklausinėjęs, antrą dieną suntė tą zelnierų žuvų vogt, paliepdams devynių žingsnų lentą pasidėt, tad atbuls ta lenta ant valtės užeit ir kartą apie save į rinkę apsisukt, tai *apžadėjims* nuo žvejo savo syla pametąs“ (BsTB 12: 69).

Žodis *žadėti* iki XX a. vidurio išliko Užnemunėje. Čia užrašytas pluoštas užkalbėjimų, plg. „rožės nužadėjimas“, „tekančio kraujo nužadėjimas“, „dantų nužadėjimas“ (Šakių r., LU: 352, 457, 537), „žadėjimas nuo gyvačių įkandimo“ (Kazlų Rūdos sav., LU: 459, 460). Dar plg.: „Žadėti gali tik tie, kurie išmoksta kerėti nuo vyresnio amžiaus už save. Keliaujant užžadėti reikia vykti pas tą, apie kurį pirmiausia pagalvojai, jeigu eisi pas kitą, tai tada negelbės“ (Kazlų Rūdos sav., LU: 460), „O. Antanaitytei ši burtą perdavė NARBŪDAITIENĖ prieš mirsiant, kuri, sako, būk [neva] tokiu dantų žadėjimu užsiimdavusi“ (LU: 429), „Žadėtojas turi kepurę maut ant kuolo, persižegnoti, kalbėt atbulą poterių“ (LU: 595). Nors daugiausia duomenų – iš Kazlų Rūdos ir Šakių, veiksmažodis *žadėti*, jo priešdėlinės formos bei išvestiniai žodžiai taip pat fiksuojami Vilkaviškio, Kalvarijos, Marijampolės, Prienų, Kauno rajonuose:

Bijau duot *žadėt*, ba kap *apžadės*, tai nė liekarstos nemačys (Keturvalakiai). Kaip sykis buvo jų tarpe vienas senis, kuris mokėjo *užžadėt* nuo gyvatės įkandimo (Kalvarija). Karvei į tešmenį įkando, tai *užžadėjo* (Marijampolė). Buvau pas Danielių, kad karvę nuo kirmėlės įkandimo *užžadėtų* (Skriaudžiai, LKŽe: užžadėti).

Motina gerai nužadėdavo, duktė neva žada, bet negelbsti (Garliava, LKŽe: nužadėti).

Pakol užžadės gyvatės įkąstą roną, reik perrišt šliūbauna juosta (Garliava, BsTB 12: 346).

Žodį *užžadėjimas* vartojo ir J. Basanavičius, galbūt netgi žinojęs jį iš vaikystės. Jo autobiografijoje randame įterptą užkalbėjimą, vadinamą dar niekur neskelbta „užžadėjimo formula“ iš Stalupėnų (LU: 166). Tačiau *užžadėjimas* buvo žinomas ne tik Užnemunėje. Iš pavienių pavyzdžių galima spręsti, kad šis terminas retkarčiais vartotas ir Dzūkijoje, kur pasitaiko pavienių paminėjimų: „užžadėjimas“ (Matuizos, Varėnos r., LU: 466), „Man dantį *apžadėjo*, ir dar nesopa“ (Miroslavas, Alytaus r., LKŽe: žadėti).

Visgi gausiausiai žodžiai *žadėti* ir *žadėjimas* fiksuojami visai kitame Lietuvos regione, nesusiekiančiame nei su Mažąja Lietuva, nei su Suvalkija, – rytinėje Aukštaitijos dalyje, kur užkalbėjimų tradicija nenutrūko net XXI amžiuje. Keletas pavyzdžių, užrašytų 2010 metais:

Tas žmogus, kataras moka *žadécie*, tai tas gyvatės nepamatys. Jeigu tik kas parodys... Išaina, aš jau tokia jau pavojinga gyvatėm. Jeigu atėjo žmogus, reikia *žadécie*, laukan išaini tan kampan, kur saulutė yra. Ir reikia nedūsuoti (Kackonių k., Švenčionių r., LTRF cd 439).

E nuo gyvatės tai mano mama *žadinėdavo*. I padeda (Vosiūnų k., Švenčionių r., LTRF cd 437).

Kai gyvatė unkušdava, tai vis *žadėdava*, iškart mano mama, būdavo, *žada* (Girdėnų k., Švenčionių r., LTRF cd 440; dar žr. LKŽe: žadėti, žadėjimas, žadėtojas).

Iš medžiagos LU matyti, kad Aukštaitijoje šaknies *žad-* vediniai susitelkę Švenčionių, Ignalinos ir Zarasų rajonuose. Liudijimų iš gretimų rajonų čia nėra, tačiau LKŽe rastume vieną kitą pavyzdį iš Utenos ir Molėtų rajonų, pavyzdžiui: „Prieš padūkimą *žadėjo* rūkymu“ (Tauragnai), „*Atažada žadėtojas* ir gyvulį“ (Daugailiai), „Dieve duok dangų Mikalojus mokėjo *ažužadėt*, ale nieko neišmokė“ (Molėtai). Pateikiami pora pavyzdžių iš kitų vietovių: „Nužadėk muno mergikę, bene išgys“ (Užventis, Kelmės r.), „Būčiau *apžadėjęs* žmogų“ (Lygumai, Pakruojo r.).

Termino *žadėjimas* vartoseną rodo, kad dalyje Lietuvos teritorijos – Vidurio ir Šiaurės Lietuvoje bei Žemaitijoje – jis nežinomas (išimtį sudaro tik pavieniai paminėjimai iš Kelmės ir Pakruojo rajonų). Čia vyravo kitas žodis užkalbėjimui pavadininti – *vardyti*; užkalbėtojas vadintas *vardininku*, o užkalbėjimo veiksmas ir tekstas – *vardijimu*. Tai trečiasis eminis terminas užkalbėjimui nusakyti. Jo formos, kaip ir ankstesnių, labai varijuoja. Vien LKŽe pateikia didžiulę įvairovę, atsirandančią keičiant priešdėlius ir priesagas:

vardyti (*var.* apvardyti, atvardyti, įvardyti, nuvardyti, pavardyti, pravardyti, užvardyti);
vardinti (*var.* apvardinti, užvardinti), *vardydinti*, *varduoti* (*var.* apvarduoti, nuvarduoti, užvarduoti);
vardijimas (*var.* apvardijimas, užvardijimas); *vardavimas* (*var.* užvardavimas);
vardininkas, *vardintojas*, *vardytojas* (*var.* apvardytojas, užvardytojas), *varduotojas* (LKŽe).

LKŽe šie žodžiai surinkti ir iš gyvosios kalbos, ir iš senųjų žodynų, religinės raštijos, spaudos, folkloro leidinių, rodančių ilgą, nepertraukiamą vartojimo tradiciją. Iš XVII a. pabaigos žinome *wardyti*, *užwardyti*, *wardytojis* (*Clavis Germanico-Lithvana*, BRMŠ 3: 93), XVIII a. pirmoje pusėje į vadinamąjį J. V. Krauzės žodyną papuolė *wardininkas* – „Seegen Sprecher“ (BRMŠ 4: 37). 1770 m. išleistame *Krikščioniškame katalikiškame katekizme* žodį *wardininkas* aptinkame didaktiniame pamokyme: nuodėmę daro „žyniai ir vijfi *wardininkai* bey tie žmones, kurie pas juos eina“ (BRMŠ 4: 148).

Žodžio *vardyti* kilmė neabejotinai susijusi su žodžiu *vardas*, dabartinėje lietuvių kalboje reiškiančiu „asmens, objekto, rūšies pavadinimą“ (LKŽe: vardas): kadaise jis bus turėjęs platesnę reikšmę – „žodis“ (Mažiulis 1997: 245), panašiai kaip latvių kalboje, kurioje *vārds* reiškia „žodis, pavadinimas, kalbėjimas“ (LLVV: vārds). „Žodį“ reiškė ir prūsų *wīrds*. Šie baltų kalbų žodžiai yra kilę iš indoeuropiečių prokalbės šaknies **uer-* („kalbėti“) ir turi daug atitikmenų giminiškose kalbose,

plg. gotų *waúrd*, vokiečių *wort*, anglų *word*, lotynų *verbum*. Kai kuriose indoeuropiečių kalbose šis žodis įgijo specifinių reikšmių magiškam ar ritualiniam kalbėjimui nusakyti – pavyzdžiui, hetitų *hu(wa)rt-* („keiksmas, prakeikimas“), sen. indų *vrata* („pažadas, priesaika“), prūsų *wertemmai* („mes prisiekiamo“), sen. slavų *rota* („priesaika“), *vračĭ* („burtininkas, žynys, raganius“, Karulis 1992 2: 487; Puhvel 1991: 433–437). Latvių kalboje, kaip ir lietuvių, šios šaknies žodžiai vartojami užkalbėjimui žymėti – pavyzdžiui, latv. *uguns vārdi* („užkalbėjimas nuo gaisro“), *vārdot* („užkalbėti“), *vārdotājs* („užkalbētojas“), *vārdošana* („užkalbėjimas (veiksmas)“); LLVV: vārds, vārdot ir taip toliau). Matome, kai kurie šių žodžių identiški lietuviškiesiems, plg. liet. *varduoti* („užkalbėti“), *varduotojas* („užkalbētojas“). Tad šis terminas bendras lietuviams ir latviams.

Vis dėlto žodžiai *vardyti* ir *vardijimas* užkalbėjimo reikšme nebuvo paplitę visoje lietuvių gyvenamoje teritorijoje. Tautosakos šaltiniai liudija juos gyvavus Rytų Prūsijoje, Žemaitijoje ir Šiaurės Lietuvoje. Pirmiausia tai Kristupo Jurkšaičio ir V. Kalvaičio XIX a. Ragainės apylinkėse užrašyti tekstai: „Ugnį galima *apvardyt*“ (BsTB 12: 40), „Želkščų pons Franks mokėjęs ugnį *apvardyt*“ (BsTB 6: 549). P. Virakas 1894 m. žodį *užvardyti* užfiksavo kitoje Nemuno pusėje, Seredžiuje (Jurbarko r.): „Teipogi yra po žmones daug šnekų apie tai, kad tai tas arba ansai amžiną atilšį senis mokėjo ‘užvardyti’, tai yra užkalbėti nog įkandimo gyvatės, nog rožės ir kitų sutinimų (suputimų), skaudėjimo dantų ir kitų skaudulių“ (BsTB 12: 101). Žemaitijoje žodį *užvardijimai* užrašė Mečislovas Davainis-Silvestraitis (DvSPSO: 423). Julija Žymantienė-Žemaitė užrašė sakinį apie *vardininką*, gydžiusį nuo gyvatės įkandimo:

Yra žmonių, mokančių *užvardyti* gyvatės kandį; nereikia jiems nė matyti ligonį, nė prisitikti. Kas atėjęs pasako, kam įkando, daktaras tuojau pakalba savo maldele, potam, paėmęs by kokią žolę ar lapą, paduoda, kad nunešęs pridėtų prie kandžio. Kaip tik prideda, tuoj ir išgyja. Tokį *vardininką* vieną kartą iškeikė kunigas, užgynė prie jo žmonėms gydytis, apšaukė jį burtininku, su velniu gydančiu (BsTB 12: 134).

Tą patį žodį Žemaitijoje paliudijo Hugo Šojus, XIX a. pabaigoje ar XX a. pradžioje Telšių apskrityje užrašęs sakinį apie žmogų, pavadintą „Kermenu *wardeninks*“ (LTR 1583/65/).

Šiaurės Lietuvoje M. Slančiausko ir jo talkininkų tautosakos rinkiniuose iš Joniškio rajono randame *vardijimą* ir *vardavimą*: „Blužnį *nuvardyt*“ (LU: 348), „Lietuviai, mūsų probočiai, didžiai laumių bijodavę, nes jos mokėdavusias *užvarduoti*, nulemti“ (BsTB 2: 100), „Gyvuliui pakilus blužniai ar kitai kokiai ligai, *vardininkai* sumazgioj 12 ar 13 mezgelių an siūlo, vis atbulai skaičiuodami“ (LU: 399; dar žr. LU 348). Tuo tarpu Gabrielė Petkevičaitė-Bitė mini *vardijimą* Smilgiuose, Panevėžio rajone (ties riba su Radviliškio, Pakruojo ir Pasvalio rajonais):

Yra dar Smilgių miestelyje Laimutienė, ta *užvardija* rožę ir dantų gėlimą. Žmonės eina prie jos su dovanomis, kam tik koki piktvotė pasikėlo – tuoj bėga pas Laimutienę, o ji vaistų neduoda, tik vis šnibžda tyloms, trina su ražančiais ir su kryželiais – ir žmonės visai įtiki į jos gydymą (BsTB 12: 119).

Iš Pakruojo yra liudijimas Juozo Gobio skelbtame tekste, užrašytame Klovainiuose, o Pasvalio rajone Vilniaus universiteto kraštotyrininkai užrašė Joniškėlyje gyvenančios vardytojos užkalbėjimą nuo rožės:

Nuo rožės ir gyvatės įkandimo *vardijama*, bet *vardijimo* formulė laikoma didelėj paslapy, nes manoma, jog paslaptį išdavus *užvardijimas* nebemačys. Sakoma, prieš 50–60 metų buvęs Klovainiuose senas kunigas, garsus *vardytojas*, iš kurio špitolninkas netyčia nugirdęs tokią *vardijimo* formulę: „Mačys nemačys – jeba! ciebje pies!“ (LU: 434).

Ui, kad tik rože, tai iš kažki kur, iš kaimų pas mani atain. Ali matai dabar, ka[d] jo[ji] *vardyt*, tei devynis kartus reiki teip. Vienąkart trys kartė [kartai], untrąkart (LU: 376).

Vardijimo bei jam artimų žodžių išplitimą ir nusistovėjusią vartoseną Šiaurės Lietuvoje bei Žemaitijoje patvirtina LKŽe skelbiami gausūs gyvosios kalbos pavyzdžiai. Rasime jų Jurbarko („Pas *vardininką* an kiemo užaina gyvatės įkirstas, i jam tuo lengviau pasidaro“), Raseinių („Tame kalne esanti bažnyčia įvardyta“, Nemakščiai) rajonuose. Daug pavyzdžių iš šiaurės ir vakarų Žemaitijos – Plungės („Senovė[je] sapnus *vardyti* mokėjo *vardininkai*“, Gegrėnai), Telšių („Visam amžiuo užkeikiau piningus, *pravardijau*, kad kitas nerastų“, Varniai), Skuodo („Tas yr varduotojas, kas ligas *varduotina* *varduo[ja]*“, Šatės) rajonų. Tokius žodžius vartojo ir XIX a. žemaičių šviesuoliai: Simonas Daukantas („Ugnį *užvarduoti*“), M. Valančius („Kaži kas patarė, kad parvežtumias kuršinykę, sugebančią *varduoti*“), Jurgis Pabrėža („Ale kad tam gyvatė įkástum, kurs anuomi bovijos, aną aplink savo rankas vyniojo, aną pry lūpų savo kaišiojo, pačią kramę pry savo burnos dėliojo (kaipo tai daro *vardinykai*“), „Bene *užvardavai* kokią ligą ar skaudulį?“, LKŽe). Daug gyvosios kalbos pavyzdžių teikiama iš Šiaulių („Kas rožėms suserga, vis pri anos eina *vardyti*“, Kuršėnai), Radviliškio („Nuo rožės tik *užvardijimas* tegelbsti“), Joniškio („Jis ma[n] *apvardijo* tą koją, i nebetino“, Skaistgirys), Pakruojo („Tos *vardintojos* monydavo žmones, i gan“, Pašvitinys), Pasvalio („Jy jau tuos rožes *vardydavo*, i man *nuvardijo*“, Skrebotiškis) rajonų.

Nežiūrint gausių liudijimų LKŽe, žodis *vardijimas* užkalbėjimo reikšme bendrinėje kalboje šiandien faktiškai nebevertojamas. Nors ši žodžio reikšmė dar įtraukta į Dabartinės lietuvių kalbos žodyną (DLKŽe: *vardyti*, *varduoti*), bet nebeapsirodo Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne (beje, čia taip pat nerasime ir žodžio *žadėjimas* užkalbėjimo reikšme, nebeįtraukta ir į DLKŽe). O štai žodis *užkalbėjimas* teikiamas ne tik žodyne, bet ir tekstyne – pastarajame net 303 kartus (DLKT).

IŠVADOS IR TYRIMO PERSPEKTYVOS

Lietuvoje buvo paplitę trys eminiai terminai, žymintys užkalbėjimus kaip atskirą folkloro žanrą ir savitą praktiką: *užkalbėjimas*, *žadėjimas*, *vardijimas*. Visi jie buvo vartojami su priešdėliais *už-*, *at-*, *nu-*, *ap-* arba visai be priešdėlių. Tikėtina, kad skirtingi priešdėliai kadaise galėjo pabrėžti savitus užkalbėjimo praktikos aspektus, nors tiriamų žodžių vartoseną to neberodo.

Visų trijų pavadinimų kilmė skirtinga, bet semantinė motyvacija analogiška: jie pabrėžia žodžių arba teksto sakymą. Specifiškiausias – žodis (*už*)*žadėjimas*, kilęs iš veiksmažodžio *žadėti*: jis reiškia ne paprastą kalbėjimą, o tokį, kai užkalbėtojo sakomi žodžiai (*žadėjimas*) turi išsipildyti.

Užkalbėjimas, *žadėjimas* ir *vardijimas* nuo XVI a. fiksuojami senuosiuose Rytų Prūsijos žodynuose ir lietuviškojoje raštijoje, o Lietuvoje yra išlikę tautosakoje ir gyvojoje kalboje. Tiriant vartoseną paaiškėjo, kad Lietuvos regionuose jie pasiskirstę nevienodai. Žodis *užkalbėjimas* gausiai paplitęs Dzūkijoje ir Aukštaitijoje, išskyrus šiaurinę jos dalį. Gerokai rečiau šis žodis aptinkamas Užnemunėje, o Žemaitijoje beveik visai nežinomas, išskyrus epizodiškus paminėjimus. Kitos priešdėlinės formos su *at-*, *nu-*, *ap-* telkiasi Aukštaitijoje – lokaliuose paplitimo arealuose. *Atkalbėjimas* daugiausia vartotas etnografinės Aukštaitijos rytinėje dalyje, *nukalbėjimas* – šiaurės rytų, o *apkalbėjimas* – šiaurės Aukštaitijoje. Nepriešdėlinė forma *kalbėjimas* paplitusi Dzūkijoje, taip pat vartojama Rytų Aukštaitijos rytinėje dalyje (Zarasų, Ignalinos, Švenčionių r.) bei lietuviškose salose Baltarusijoje; iš kitų regionų aptinkame tik pavienių pavyzdžių.

Terminas *žadėjimas* nėra fiksuotas taip gausiai kaip *užkalbėjimas*, tačiau pakankamai, kad suprastume, jog tai nebuvo tik viename kuriame regione vartotas žodis. Iki XX a. vidurio jis išliko Užnemunėje, retkarčiais buvo vartojamas ir Dzūkijoje. Visgi gausiausiai *žadėti* ir *žadėjimas* fiksuoti Aukštaitijos rytinėje dalyje, ten tebevartojami ir šiandien (greta *kalbėjimo* ir jo priešdėlinių vedinių).

Trečiasis terminas *vardijimas* buvo paplitęs Žemaitijoje. Jis taip pat fiksuotas Šiaurės Lietuvoje. Šiandien žodis *vardijimas* užkalbėjimo reikšme faktiškai nebevartojamas.

Užkalbėjimų eminės terminologijos tyrimas rodo, kad Lietuvos teritorijoje išsiskyrė du ryškūs arealai. Žemaitijoje (iš dalies ir Šiaurės Lietuvoje) vyravo *vardijimas* – eminis terminas, turimas ir latvių. Jis taip pat buvo vartojamas Rytų Prūsijos lietuvių. Tęsiant tyrimą ateityje būtų svarbu tikrinti termino ryšį su baltų gentiniu palikimu, ypač kuršių ir žiemgalių.

Likusioje Lietuvos dalyje vartoti pavadinimai *kalbėjimas* ir *žadėjimas*, kurių santykis kol kas nėra aiškus. Rytų Aukštaitijos rytinėje dalyje, Rytų Prūsijoje, Užnemunėje ir, epizodiškai, pietvakarinėje Dzūkijos dalyje jie buvo vartojami abu. Stebina faktas, kad arealai nesusisiekia. Peršasi mintis, kad *žadėjimas* į rytų Aukš-

taitiją galėjo būti atneštas iš kito regiono, galbūt atkeliauti su prūsų ar sūduvių persikėlėliais. Šiai hipotezei tikrinti būtini tolesni tarpdalykiniai tyrimai.

Kita vertus, atkreiptinas dėmesys, kad Aukštaitijoje telkiasi keli ryškūs, vien jai būdingi žodžio *kalbėjimas* priešdėlinių variantų židiniai (*atkalbėjimas*, *nukalbėjimas*, *apkalbėjimas*). Tai rodo tradicijos tvarumą ir galbūt byloja apie terminų su šaknimi *kalb-* sklaidą iš Aukštaitijos teritorijos į likusią Lietuvos dalį.

SANTRUMPOS

- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai 2: XVI amžius; 3: XVII amžius; 4: XVIII amžius*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001–2005.
- BsTB – *Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka 2: Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 2, parengė Kostas Aleksynas, įvadą parašė Leonardas Sauka, paaiškinimai Kosto Aleksyno, Leonardo Saukos, Vilnius: Vaga, 1995; 6: *Lietuviškos pasakos*, kn. 2, parengė Kostas Aleksynas, įvadą ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, Vilnius: Vaga, 2003; 12: *Juodoji knyga*, sudarė Kostas Aleksynas, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, įvadą ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- BtLTŽ – *Lietuvos tautotyros žinių ir senienų rinkimo programa*, sudarė Petras Būtėnas, Šiauliai: „Vilties draugijos leidinys“, 1925.
- DLKT – *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas*, Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centras, 1998–2013 (<http://tekstynas.vdu.lt/tekstynas/>).
- DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, vyriausiasis redaktorius Stasys Keinys, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021 (<https://ekalba.lt/dabartines-lietuviu-kalbos-zodynas/>).
- DrTŽ – Gertrūda Naktinienė, Aldona Paulauskienė, Vytautas Vitkauskas. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslo, 1988.
- DvSPSO – *Pasakos, sakmės, oracijos*, surinko Mečislovas Davainis-Silvestraitis, paruošė Bronislava Kerbelytė ir Klimas Viščinis, Vilnius: Vaga, 1973.
- GrFP – *Trumpa folklioro dalykams rinkti programa*, sutaisyta D-ro K. Griniaus ir L. M. D-jos folklioro komisijos narių: prof. E. Volterio, d-ro J. Basanavičiaus, kun. J. Tumo ir adv. J. Janulaičio, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1910.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20*: elektroninė versija, Vilnius, 1941–2002, 2005 (www.lkz.lt).
- LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*, Rīga: Zinātne, 1972–1996 (<http://www.tezaurs.lv/llvv/>).
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvo rankraštynas.
- LTRF – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvo fonoteka.
- LTt – *Lietuvių tautosaka 5: Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*, medžiagą paruošė K. Grigas, Vilnius: Mintis.
- LTŽ – Jonas Petrauskas, Aloyzas Vidugiris. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslo, 1985.
- LU – *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės = Lithuanian Verbal Healing Charms*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė = compiled, edited and introduction by Daiva Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- PPAŠŽ – *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas 1: A–M*, 2016; 2: *N–Ž*, 2019, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- ŠRAV – *Šiaurės rytų aukštaičiai vilniškiai. Mokomoji knyga*, sudarytojai Vytautas Kardelis, Daiva Kardelytė-Grinevičienė, Agnė Navickaitė, Inga Strungytė, Vilnius: Mokslo enciklopedijų leidybos institutas, 2006.
- TRV – *Tautosakos rinkėjo vadovas*, Kaunas: Lietuvių tautosakos archyvas, 1936.

ВоЛК – *Литовский катихизисъ Н. Даукши*, по изданію 1595 года, вновь перепечатанный снабженный объясненіями Э. Волтеромъ, СанктПетербургъ, 1886.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 1951. *Liaudies magija ir medicina*, (*Lietuvių tautosakos lobynas* 2), Bloomington, Indiana.
- Ben-Amos Dan 1969. “Analytical Categories and Ethnic Genres”, *Genre* 2 (3), p. 275–301.
- Donelaitis Kristijonas 2013. *Metai*, sudarytojas Gytis Vaškelis, įvado autorius Darius Kuolys, redaktorius Mikas Vaicekauskas, (*Gyvoji poezija*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Dundes Alan 1962. “From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales”, *Journal of American Folklore* 75 (296), p. 95–105.
- Elisonas Jurgis 1931. „Mūsų krašto ropliai (reptilia) lietuvių folkloro šviesoje“, *Mūsų tautosaka* 3, p. 81–180.
- Grigas Kazys 1968. „Smulkioji lietuvių tautosaka“, in: *Lietuvių tautosaka 5: Smulkioji tautosaka, žaidimai ir šokiai*, medžiagą paruošė K. Grigas, Vilnius: Mintis, p. 9–74.
- Jasiūnaitė Birutė 2006. „Maldelės į Jauną Mėnulį Rytų Lietuvos folklore: etnolingvistinis aspektas“, *Baltistica* 41 (3), p. 473–488.
- Kapaló James A. 2011. “Genre and Authority in the Scholarly Construction of Charm and Prayer: A View from the Margins”, *Incantatio: An International Journal on Charms, Charmers and Charming* 1, p. 79–101.
- Karulis Konstantins 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca 2: P–Ž*, Rīga: Avots.
- Kurschat Friedrich 1870. *Wörterbuch der littauischen Sprache 1: Deutsch-litauisches Wörterbuch*, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- Kurschat Friedrich 1883. *Wörterbuch der littauischen Sprache 2: Littauisch-deutsches Wörterbuch*, Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses.
- Mansikka Viljo Johannes 1929. *Litauische Zaubersprüche*, (*FF Communications* 87), Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia.
- Mažiulis Vytautas 1997. *Prūsų etimologijos žodynas 4: R–Z*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Nesselmann Georg Heinrich Ferdinand 1851. *Wörterbuch der littauischen Sprache*, Königsberg: Verlag der Gebrüder Bornträger.
- Passalis Haralampos 2011. “Genres and Categories of Verbal Magic: Towards a Holistic Approach”, *Revista de etnografie și folclor / Journal of Ethnography and Folklore*, new series, 1–2, p. 33–46.
- Pike Kenneth L. 1954. *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior* 1, Glendale, CA: The Summer Institute of Linguistics.
- Puhvel Jaan 1991. *Hittite Etymological Dictionary 3: Words Beginning with H*, Berlin, New York, Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Stukėnaitė-Decikienė Pranė 1941. „Švenčionių apylinkės užkalbėjimai“, *Gimtasai kraštas* 1–2 (28–29), p. 121–136.
- Vaitkevičienė Daiva 2022. „Užkalbėti ir melsti: švelnioji galia lietuvių užkalbėjimuose“, *Tautosakos darbai* 64, p. 76–92.
- Zavjalova Marija 1998. „Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių palyginimas“, *Tautosakos darbai* 9 (16), p. 62–107.
- Завьялова М. В. 2006. *Балто-славянский заговорный текст: Лингвистический анализ и модель мира*, Москва: Наука.